THE PERSPECTIVE OF NEW ERA SCIENCES
INTERNATIONAL SCIENTIFIC JOURNAL
www.global-science-review.com
editor@global-science-review.com

QAŞQADARYO VOHASINING TABIIY-MA'MURIY, ETNIK VA IJTIMOIY-LISONIY XUSUSIYATLARI

Sharipova Shahrizoda Zarif qizi
Shahrisabz Davlat Pedagogika Instituti o'qituvchisi

Annotatsiya. Maqolada Qaşqadaryo vohasining tabiiy şaroiti, ma'muriy-hududiy tuzilişi, aholisining etnik tarkibi va ijtimoiy-lisoniy holati özaro boğliqlikda tahlil qilinadi. Voha şartli uç hududga ajratilib, şevalarni örganişga doir amaliy takliflar beriladi.

Kalit sözlar: Qaşqadaryo vohasi, tabiiy şaroit, ma'muriy-hududiy tuziliş, etnik tarkib, şeva, ijtimoiy-lisoniy holat.

Аннотация. В статье во взаимосвязи анализируются природные условия, административно-территориальное устройство, этнический состав населения и социолингвистическая ситуация Кашкадарьинского оазиса. Оазис условно разделён на три зоны, даны практические предложения по изучению говоров.

Ключевые слова: Кашкадарьинский оазис, природные условия, административно-территориальное устройство, этнический состав, говор, социолингвистическая ситуация.

Abstract. The article analyses the natural conditions, administrative-territorial structure, ethnic composition and sociolinguistic situation of the Kashkadarya oasis in their interrelation. The oasis is conditionally divided into three zones, and practical proposals for studying its dialects are offered.

Keywords: Kashkadarya oasis, natural conditions, administrative-territorial structure, ethnic composition, dialect, sociolinguistic situation.

KIRIŞ

Har qanday hudud şevalarining şakllanişi va tarqalişi şu hududning tabiati, ma'muriy çegaralari, aholisining tarixiy-etnik tarkibi hamda bugungi ijtimoiy hayoti

bilan çambarças boğliq. Şu bois şevalarni areal jihatdan örganiş tilşunoslik bilan bir qatorda geografiya, tarix va etnografiya ma'lumotlariga tayanişni talab etadi. Özbekiston Respublikasi Prezidentining 2020-yil 20-oktabrdagi PF-6084-son Farmoni bilan tasdiqlangan konsepsiyada davlat tilining sofligini saqlaş, uni boyitib boriş bilan birga, mamlakatda yaşovçi barça millat va elatlar tillarini rivojlantiriş uçun keng va teng imkoniyatlar yaratiş vazifasi belgilangan [1]. Bu vazifa köp millatli va şevalarga boy hududlarning lisoniy manzarasini aniq biliş zaruratini yuzaga keltiradi.

Qaşqadaryo vohasi şu jihatdan e'tiborga molik hududdir: bu yerda toğ, toğoldi va çöl mintaqalari yonma-yon joylaşgan, aholi tarkibida turli uruğ va etnik guruhlar vakillari yaşab kelgan, şevalar esa bir neça lahja belgilarini özida mujassam etgan. Muammo şundaki, vohaning tabiiy-geografik, etnik va lisoniy xususiyatlari alohida-alohida fanlar doirasida örganilgan, ularni yaxlit holda qiyoslagan işlar kam. X. Jabborovning ta'kidlaşiça, Yuqori Qaşqadaryo şevalari nisbatan yaxşi örganilgan, Quyi Qaşqadaryo böyiça esa manbalar oz [5]. Maqolaning maqsadi – vohaning tabiiy-ma'muriy, etnik va ijtimoiy-lisoniy xususiyatlarini 2000-yildan keyingi manbalar asosida özaro boğliqlikda tahlil qiliş va amaliy takliflar işlab çiqişdir.

MAVZUGA OID ADABIYOTLAR TAHLILI

Vohaning geografik tavsifi va aholi manzilgohlari P. Qurbonov va G. Qöldoşeva maqolasida yoritilgan [10]. Aholi soni va joylaşuviga oid eng yangi ma'lumotlar Qaşqadaryo viloyati statistika boşqarmasining press-relizlarida berib boriladi [2]. Viloyat aholisining milliy tarkibi va mahallalarning özига xos jihatlari U. Muminov tadqiqotida tahlil qilingan [6]. O. Böriyev va A. Oçilovning monografiyasi voha aholisining etnomadaniy qadriyatlariga bağişlangan [4].

Lisoniy jihatdan voha şevalarining örganiliş tarixi X. Jabborov maqolasida umumlaştirilgan: unda Qarşi şevasini ilk bor E. Polivanov örgangani, A. Şermatovning Qaşqadaryo viloyati özbek xalq şevalari atlasi (1979) va A. Jörayevning Yuqori Qaşqadaryo şevalari morfologiyasiga oid areal tadqiqoti (1986)

qayd etilgan [5]. D. Pulatova şevalar tasnifi va hududiy leksik farqlarni yoritgan [8]. Voha şevalari leksikasi T. Nafasov luğatida [7], joy nomlari S. Qorayevning viloyatlar toponimlariga bağişlangan işida [9] jamlangan. Şevalarning umumiy tasnifi S. Aşirboyev darsligida berilgan [3].

TAHLIL VA NATIJALAR

Tabiiy-geografik xususiyatlar. Qaşqadaryo viloyati Özbekistonning janubi-ğarbida, Qaşqadaryo havzasida, Pomir-Oloy toğ tizimining ğarbiy çekkasida, Amudaryo va Zarafşon daryolari oraliğida joylaşgan; Buxoro, Samarqand va Surxondaryo viloyatlari, Turkmaniston hamda Tojikiston bilan çegaradoş [10]. Maydoni 28,5 ming kvadrat kilometr atrofida [10]. Hududning şarqiy qismini toğ va toğoldi mintaqalari, ğarbiy qismini tekislik va çöl egallaydi. Bunday relyef aholining joylaşuviga ham, xöjalik turiga ham ta’sir körsatgan: toğoldi vohalarida suğorma dehqonçilik va boğdorçilik, çöl va adirlarda çorvaçilik ustun bölgan. Xöjalik turi esa öz navbatida şeva leksikasining tarkibini belgilagan.

Ma’muriy-hududiy tuziliş. Hudud 1920-yilgaça Buxoro amirligi tarkibida bölgan; viloyat 1943-yilda qayta tiklangan, 1960–1964-yillarda Surxondaryo viloyati bilan birlaştirilgan va 1964-yilda yana alohida viloyat sifatida taşkil etilgan [10]. Hozir viloyat tarkibida 14 ta tuman hamda Qarşi va Şahrisabz şaharlari bor [2; 10]. Statistika ma’lumotlariga köra, 2026-yil 1-aprel holatiga viloyatning doimiy aholisi 3 731,8 ming kişini taşkil etgan; şundan 42,6 foizi şaharlarda, 57,4 foizi qişloqlarda yaşaydi [2]. Aholining hududlar böyiça taqsimlanişi 1-jadvalda keltirilgan.

1-jadval. Qaşqadaryo viloyati doimiy aholisining şartli hududlar böyiça taqsimlanişi (2026-yil 1-aprel holatiga)

Şartli hudud	Tarkibi	Aholi, ming kişi	Uluşi, %
Yuqori Qaşqadaryo	Şahrisabz şahri, Şahrisabz, Kitob, Yakkaboğ, Çiroqçi, Kökdala tumanlari	1 468,8	39,4

Janubi-şarqiy toğoldi	Qamaşi, Ğuzor, Dehqonobod tumanlari	708,3	19,0
Quyi Qaşqadaryo	Qarşi şahri, Qarşi, Koson, Kasbi, Nişon, Mirişkor, Muborak tumanlari	1 554,7	41,7
Jami	14 tuman, 2 şahar	3 731,8	100,0

Manba: [2] ma'lumotlari asosida muallif hisob-kitobi; hududlarga ajratiş şartli.

Jadvaldan körinadiki, aholining qariyb beşdan ikki qismi Yuqori Qaşqadaryoda, şunga yaqin qismi Quyi Qaşqadaryoda yaşaydi. Demak, şevalar böyiça manbalar kam bölgan quyi hudud [5] aholi soni jihatidan yuqori hududdan qolişmaydi, bu esa uni örganişning dolzarbligini körsatadi. Yana bir jihat: ma'muriy çegaralar özgarib turadi, şevalar çegarasi esa ularga mos kelmaydi. Avvalgi tadqiqotlar öşa davrdagi tumanlar böyiça bajarilgani uçun [5; 8] ularning natijalarini hozirgi ma'muriy xaritaga körçirişda ehtiyot böliş lozim.

Etnik xususiyatlar. U. Muminov keltirgan ma'lumotlarga köra, viloyat aholisi tarkibida özbeklarning uluşi 1989-yildagi 85 foizdan 2013-yilda 92,3 foizga yetgan; ikkinçi örinda tojiklar (4,3 foiz) turadi, turkman, rus va tatar millati vakillari ham yaşaydi. Boşqa millat vakillari asosan Qarşi şahri hamda Mirişkor, Dehqonobod, Kitob, Şahrisabz va Nişon tumanlarida jamlangan [6]. Voha aholisining tarixiy-etnik tarkibi va uruğ-aymoq an'analari etnomadaniy tadqiqotlarda [4], uruğ nomlari bilan boğliq joy nomlari esa toponimik işlarda [9] aks etgan. Etnik tarkibning bunday körinişi vohada bir neça lahja belgilari yonma-yon yaşaşining asosiy sababidir.

Ijtimoiy-lisoniy xususiyatlar. Özbek şevalari an'anaviy ravişda qarluq, qipçoq va öğuz lahjalariga ajratiladi [3; 8]. Qaşqadaryo şevalari Yuqori va Quyi Qaşqadaryo guruhlari sifatida örganilgan; Şahrisabz, Yakkaboğ, Çiroqçi va Qamaşi hududlaridagi şevalar esa T. Qudratov tomonidan oraliq şevalar sifatida tadqiq etilgan [8]. Oraliq şevalarning mavjudligi vohada turli lahja vakillarining uzoq vaqt

yonma-yon yaşaganini körsatadi. Leksik darajada ham voha öziga xos: *ena, momo, yanga* kabi murojaat şakllari Qaşqadaryoda qöşni viloyatlar bilan umumiy tarqaliş hududiga ega [8]. Mavjud luğat va manbalarda voha şevalariga oid jami 16 mingga yaqin söz qayd etilgan [5].

Bugungi ijtimoiy-lisoniy holatni uçta omil belgilaydi. Birinçisi – köp tillilik: viloyatda 29 ta maktabda ta'lim töliq tojik tilida, 2 ta maktabda rus tilida olib boriladi, 55 ta maktab aralaş tilli [6]. Bu tojik va özbek tillari aloqada bölgan hududlarda ikki tillilik saqlanayotganini bildiradi. Ikkinçisi – urbanizatsiya: aholining 42,6 foizi şaharlarda yaşaydi [2], şahar muhitida esa adabiy til ta'siri kuçli bölib, şeva belgilari tekislanib boradi. Uçinçisi – qişloq aholisining köpligi (57,4 foiz [2]): aynan qişloqlar, ayniqsa, toğ va çöl hududidagi olis manzilgohlar şevaning eski qatlamlarini saqlab kelmoqda.

Tahlil bir qator muammolarni ham körsatadi. Adabiyotlardagi etnik tarkibga oid ma'lumotlar 2013-yil bilan çeklangan [6]; şevalar atlasi 1979-yilda tuzilgan [5] va bugungi holatni aks ettirmaydi; ikki tilli qişloqlar nutqi hamda şahar aholisi nutqidagi özgarişlar maxsus ijtimoiy-lisoniy sörovlar asosida örganilmagan.

XULOSA

Birinçidan, Qaşqadaryo vohasining toğ, toğoldi va çöl mintaqalaridan iboratligi aholining joylaşuvi va xöjalik turini, u orqali esa şevalar leksikasini belgilagan. Ikkinçidan, viloyat aholisi 3,7 million kişidan oşgan bölib, uning köp qismi qişloqlarda yaşaydi; aholi Yuqori va Quyi Qaşqadaryo örtasida deyarli teng taqsimlangan. Uçinçidan, aholining asosiy qismini özbeklar taşkil etadi, tojik va boşqa millat vakillari yaşaydigan hududlarda ikki tillilik saqlangan. Törtinçidan, vohada turli lahja belgilari va oraliq şevalar mavjud, ularning bugungi holati yangi, fanlararo tadqiqotni talab etadi.

AMALIY TAKLIFLAR

1. Vohaning uç şartli hududi böyiça yagona savolnoma asosida ijtimoiy-lisoniy sörov ötkaziş, unda yoş, ma'lumot va yaşaş joyi (şahar yoki qişloq) omillarini hisobga oliş.

2. Tabiiy, ma'muriy, etnik va lisoniy qatlamlarni birlaştirgan elektron xarita yaratiş; işni geograf va tilşunos mutaxassislar hamkorligida taşkil etiş.

3. Quyi Qaşqadaryo va janubi-şarqiy toğoldi tumanlari şevalarini birinçi navbatda örganiş, töplangan materialni mavjud luğatlar [5; 7] bilan birlaştirib, voha şevalarining yirik luğatini tayyorlaş.

4. Ikki tilli qişloqlar hamda olis toğ va çöl manzilgohlari nutqini audioyozuvlar şaklida hujjatlaştiriş.

5. Etnik tarkibga oid ma'lumotlarni rasmiy statistika asosida yangilab boriş va tadqiqotlarda manbasi bilan körsatiş.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR

1. Özbekiston Respublikasi Prezidentining 2020-yil 20-oktabrdagi "Mamlakatimizda özbek tilini yanada rivojlantiriş va til siyosatini takomillaştiriş çora-tadbirlari töğrisida"gi PF-6084-son Farmoni. https://lex.uz/docs/5058351
2. Qaşqadaryo viloyatida demografik holat (2026-yil yanvar–mart): press-reliz / Qaşqadaryo viloyati statistika boşqarmasi. – 2026-yil 27-aprel. https://qashstat.uz/uploads/press26/DM-PR-UZ-03-2026.pdf
3. Aşirboyev S. Özbek dialektologiyasi. – Toşkent, 2013.
4. Böriyev O., Oçilov A. Qaşqadaryo vohasi etnomadaniy qadriyatlari. – Toşkent: Yangi naşr, 2014.
5. Jabborov X. Qaşqadaryo şevalarining örganiliş tarixidan // Uluslararası Türk Dünyası Araştırmaları Dergisi. – 2025. – Vol. 8, № 2. – B. 139–146. https://doi.org/10.59182/tudad.1619886

6. Muminov U.R. Qaşqadaryo viloyati mahallalarining umumiy tasnifi va öziga xos jihatlari // Oriental Renaissance: Innovative, educational, natural and social sciences. – 2022. – Vol. 2, Issue 12. – B. 1331–1340.
7. Nafasov T. Qaşqadaryo özbek xalq sözlari. – Toşkent: Muharrir, 2011.
8. Pulatova D. Özbek tilida murojaat şakllarining hududiy xoslanişi // ÖzMU xabarlari. – 2024. – № 1/10/1. – B. 318–320.
9. Qorayev S. Özbekiston viloyatlari toponimlari. – Toşkent: Özbekiston milliy ensiklopediyasi, 2005.
10. Qurbonov P.R., Qöldoşeva G.M. Qaşqadaryo viloyati aholi manzilgohlari şakllanişi va rivojlanişining nazariy asoslari // Ilim hám jámiyet. – 2025. – № 6. – B. 39–41.